

Mehmet Âkif Ersoy ve Ahlâk Felsefesi

Mehmet Akif Ersoy and Moral Philosophy

Özkan KERİMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam
Felsefesi Bilim Dalı

Asst. Prof., Gumushane University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Philosophy, Gumushane/Türkiye

ozkankilbas@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4354-7749

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Ağustos/August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Ocak/January 2024

DOI: 10.53683/gifad.1538919

Atıf / Citation: Kerimoğlu, Özkan. "Mehmet Âkif Ersoy ve Ahlâk Felsefesi/
Mehmet Akif Ersoy and Moral Philosophy". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 14/27
(Ocak/January 2025/1): 100-132

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University,
Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Türk Milli marşını yazan, şair Mehmet Âkif Ersoy'un yaşadığı dönemde, toplumun yüzleştiği ahlâkî ve kültürel sorunlarla mücadelesini ve bulduğu çözümü anlamaya çalışmaktır. İçinde yaşadığı toplumu sarmalayan, bireysel ve toplumsal yozlaşmaya sebep olan problemler hakkında derin bir kaygıya kapılan Âkif, duyarlı bir insan ve düşünür olarak çözüm arayışına girmiştir. Problemler karşısında çözüm için mevcut ve baskın anlayışın yeterli olmadığını ileri sürmüştür. Âkif, bireysel ve toplumsal ilişkileri detaylı bir şekilde incelemiş ve çöküşün temel nedenini İslâm Dini'nin yanlış anlaşılıp, yanlış tatbik edilmesi ve bilimden mahrum kalmak olarak belirlemiştir. Bu hakikatten endişe ve rahatsızlık duyan şair, çözümü ise halis İslâm'a rüçûda, Doğu'nun hikmeti ve Batı'nın fennininin mezcedilmesinde bulmuştur. Düşünür bununla birlikte bu çöküşten kurtulmak için samimiyet, doğruluk, birlik-beraberlik, çalışmak, yardımlaşmak ve dayanışma, teknoloji ve ilim alanındaki gelişmeleri takip etmek, onları alıp sahiplenmek ve ümitvar olmak gibi erdemlere ihtiyaç olduğunu da söylemektedir. Âkif'in "Şafahat" başta olmak üzere eserleri çalışmamıza kaynaklık edecektir.

Anahtar Kelimeler: *İslâm Felsefesi, Mehmet Âkif Ersoy, Ahlâk, İlim, Teknoloji.*

Abstract

The main purpose of this study is to try to understand the struggle of the poet Mehmet Akif Ersoy, who wrote the Turkish national anthem, with the moral and cultural problems faced by the society during his lifetime and the solutions he found. Akif, who was deeply concerned about the problems that surrounded the society he lived in and caused individual and social corruption, began to search for solutions as a sensitive person and thinker. He argued that the current and dominant understanding is not sufficient for solutions to problems. Akif examined individual and social relations in detail and determined the main reason for the collapse as misunderstanding and incorrect application of the Islamic Religion and deprivation of science. The poet, who was worried and disturbed by this truth, found the solution in returning to pure Islam and combining the wisdom of the East and the science of the West. The thinker also says that in order to get rid of this collapse, virtues such as sincerity, truthfulness, unity-togetherness, working, cooperation, and solidarity, following of developments in the field of technology and science embracing them and having hope are needed. Akif's works, especially "Şafahât", will be the source of our study.

Keywords: *Islamic Philosophy, Mehmet Akif Ersoy, Morality, Science, Technology.*

Extended Summary

Mehmet Akif Ersoy viewed human beings as rare and responsible entities in the world, as defined by the Holy Qur'ân. The core of his intellectual world is humanity, which is why he dedicated his efforts to creating virtuous, competent, and moral individuals in his works. According to Akif, both decline and progress revolve around humans. As an intellectual who witnessed both the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic, Akif experienced a period of increasing political, moral, and economic difficulties due to political instability. This deterioration was reflected in social life. Over time, the disorder and instability in administration spread to the military and eventually affected the entire society. Corruption and fragmentation within the administrative and military personnel negatively impacted the public, leading especially the youth to stray from moral values. Instead of engaging in productive activities such as reading and research, young people adopted lifestyles that were detrimental to both the individual and society, such as drinking, gaming, shopping, and socializing in coffeehouses.

102

The decline in governance, political instability, European developments, issues in science and education, and the influence of concepts like equality, freedom, and brotherhood from the French Revolution contributed to the disruption and fragmentation of the social structure. While intellectual and scientific transformation and spiritual renewal were necessary to address the chaos, only superficial changes in appearance, clothing, and lifestyle occurred. This period's political, economic, and moral decline deeply affected social life, leading to significant moral wounds. Drunkenness, opium addiction, and gossip became widespread, even affecting religious families. Serious famine and scarcity were prevalent in villages, towns, and cities. In this era of pervasive evil, all moral, political, economic, social, and scientific values seemed to vanish.

Mehmet Akif's inherent qualities, along with his religious, moral, and human sensitivity, drove him to seek solutions to these problems. His extensive sociological observations and research, both domestically and abroad, left him deeply troubled by the state of the nation and its people. From his findings, Akif sought to identify the causes and solutions for the collapse. He believed that the developments in Europe and the country were not properly understood or evaluated. One approach saw salvation in

opposing everything Western, while another advocated importing everything from the West. This conflict between the two approaches did not resolve the problems but deepened them.

Akif offered a third, distinct perspective with realistic and consistent solutions. He challenged both the view that attributed the collapse to Islam and those who resisted adopting beneficial Western science and technology. He identified the main issues as a misunderstanding and incorrect application of Islam, the nation's drift from its own values, and the deprivation of Western advancements in science and technology. To address these problems, Akif suggested correctly understanding the Qur'ān, acquiring science and technology, and reconstructing social life. He believed that salvation and revival lay in restoring lost moral values, which he summarized as knowledge and virtue. Akif emphasized the importance of national morality, viewing it as essential for the nation's salvation and freedom. He equated the loss of national morality with losing the national spirit and considered the bankruptcy of morality as the death of the whole society.

Akif attributed the reconstruction of society and the presence of a healthy social structure to the dominance of justice at all levels of the state and society. He valued truth, honesty, and strong family ties, alongside justice, in creating a virtuous society. Akif argued that his era was not one of individualism but required collective action and unity. He saw disunity as a major obstacle to overcoming the collapse. To escape this decline, he advocated for basic virtues such as unity, cooperation, diligence, production, sharing, cleanliness, positive patience, understanding and asserting one's rights, responsibility, and excellence in one's duties.

The poet regarded the misinterpretation of resignation as a key cause of the collapse and emphasized drawing inspiration from the Qur'ān. He believed that the social order and structure could only be established through the exemplary, virtuous, fair, and lawful behavior of leaders, intellectuals, and religious officials. Akif focused his efforts on creating a devout, moral, and conscious society, emphasizing the need to reorganize religious perception and practice. He saw the move away from ignorance, superstitions, and laziness as crucial for awakening and salvation, with reason and science as guides. Despite advocating for modernization, Akif never compromised on religious and moral values. The ongoing debate on religion, science, and technology aligns with Akif's views on awakening, change, and salvation. He considered it essential to cultivate moral virtues and avoid vices such as grudges, hatred, laziness, stinginess, envy, ambition,

injustice, betrayal of trust, failure to keep promises, and neglecting responsibilities.

Giriş

İslâm düşüncesinde ahlâk disiplininin oldukça geniş ve çok önemli bir yeri vardır. Bunun başlıca nedeni Kur'ân-ı Kerîm'in içerisinde doğrudan ya da dolaylı olarak ahlâkî meseleleri ele alan pek çok ayetin bulunmasıdır. Hadis kaynakları içerisinde hatırı sayılır oranda ahlâkî değerleri konu edinen hadislerin var olması başka bir nedendir. Çünkü temel gaye, evrende taşıdığı nitelikleri itibariyle müstesna bir konuma sahip olan ve yeryüzünü imar etme vazifesi ile sorumlu tutulan insanın gerekli erdemlerle bezenerek yetkinliğe ulaşmasını sağlamaktır. Bu bağlamda İslâm filozofları ahlâkî bir ilim dalı olarak ele almış, ahlâkî problemleri tartışmış ve ahlâk felsefesinin kurulmasına ve sistemleşmesine öncülük etmişlerdir. Ahlâk felsefesi, tarihsel gelişim seyri içindeki farklı ahlâkî oluşumları felsefî bakış açısı ile incelerken, aynı şekilde insan eylemlerini ve bu eylemlerin dayandığı ilkeleri de konu edinmektedir. Ahlâk felsefesi neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğunu araştıran, insan hayatının gerçek amacının ne olması gerektiğini soruşturan, ahlâklı ve erdemli bir yaşayışın hangi unsurları içerdiğini inceleyen felsefe dalıdır.¹

İslâm düşüncesinde ahlâk ekolleri ile ilgili sayısal ve içerik olarak birbirinden farklı kategorilendirmeler yapılsa da genel kabul gören anlayışa göre dört ahlâk ekolünden bahsedilmektedir. Bunlar, Geleneksel Dinî Ahlâk, Kelamî Ahlâk, Felsefî Ahlâk ve Tasavvufî Ahlâk'tır. Ahlâk ilkelerinin tamamının Kur'an ve sünnetten neşet ettiğini kabul eden Geleneksel Dinî Ahlâk, 'Kulların Fiilleri' (efâl-i ibâd) ve bunların kader ile ilişkisine farklı yaklaşımlar sonucu oluşan Kelamî Ahlâk ve kendilerini 'peygamberî bir yaşantı' iddiası üzerinden temellendiren ve nebevi bir kaynağa dayandıklarını ileri süren Tasavvufî ahlakıdır.² Felsefî ahlâka gelince konu olarak ahlâkî inceleyen, soruşturan felsefe³ olarak tanımlanmaktadır. İslâm filozofları geleneksel dinî ahlâk teorisine karşılık yeni bir ahlâk sistematiği önermemiştir. Onların ahlâk felsefesi ile ilgili düşüncelerinde çoğunlukla rasyonalist bir perspektife sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Bu rasyonalist bakışın ahlâk ile ilgili konularda Kur'an ve sünnetin merkezi konumunu

¹ Cengiz Çuhadar-Hakan Coşar, "Ahlâk ve Temel Ahlâkî Kavramlar", *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022), 7.

² Mustafa Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989), 26.

³ Bayram Ali Çetinkaya, *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 21.

ihmal ettiği, engellediği anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte filozoflar, ahlâk ilmini kapsayan problemlerle ilgili tartışmalarda ve fikir beyanında naslardan ziyade rasyonel yaklaşımı ve akli çıkarımları tercih etmektedirler.

Kur'ân-ı Kerîm, içinde yaşadığımız dünyanın nadide ve sorumlu varlığı olarak insanı tanımıştır. Bu yüzden de onun ahlâkî olgunluğunu sağlamak için gerekli tedbirleri almış ve bunu devamlı kılmak için pek çok ilkeler belirlemiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim'de "Şüphesiz insanı en güzel biçimde yarattık"⁴, "Ona düzgün şekil verip kendisine ruhumdan üflediğim zaman onun için (bana) secde edin"⁵ buyurulmaktadır. Kur'an, insanın bu üstün ruhî yapısının yanında birde onun topraktan yaratılan beşerî yönüne dikkat çekmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "Nefse (insana) ve onu biçimlendirene", "Sonra da ona (nefse), kötülük ve takva (duyarlılık) kabiliyetini verene ki", "Onu (nefsini) arındıran kişi elbette kurtulmuştur.", "Onu (kötülüğe) gömen kişi ise elbette kaybetmiştir."⁶ ifadeleri insanın düalist bir varlık olduğunu haber vermektedir. Doğal olarak onun bu özelliği ahlâkî tutumuna da yansımaktadır. İşte ahlâk felsefesi, insanın bu düalist fıtratından kaynaklanan, iyilik ve kötülük kabiliyetlerini birlikte taşıması sonucu "İnsan için ne tür bir yaşam iyi yaşamdır?", "Nasıl bir yaşam yaşamaya değerdir?", "Doğru bir yaşam sürmek için hangi seçimlerin yapılması gerekir?", "Nasıl yaşamalı?"⁷ gibi sorulara cevap arayan bir felsefe dalıdır.

İnsanın tabiatı gereği sahip olduğu bazı temel yetenekleri vardır. Bunlardan ikisi bilmek ve yapmaktır. İşte felsefe bu iki yeteneği araştırma, soruşturma konusu edinerek 'neyi bilebiliriz?', 'neyi yapmalıyız?' sorularına cevap aramaktadır. İslâm düşünürleri 'neyi bilebiliriz?' sorusunun cevabını arayan felsefe koluna 'hikmet-i nazariyye', 'neyi yapmalıyız?' sorusunun cevabını arayan koluna da 'hikmet-i ameliyye'⁸ adını vermişlerdir. Felsefenin hikmet-i nazariyye diye adlandırılan kolu ile insan, âlemin sırlarını çözmekte, varlığı bütün yönleriyle kavramakta ve böylece ihtiyaç duyduğu ve aradığı hakikati elde etmektedir. Hikmet-i ameliyye diye isimlendirilen kolu ile de insan, mutluluğu elde edebilmesi için nasıl davranması ve yaşam biçiminin nasıl olması gerektiğinin bilgisini elde eder.⁹

⁴ Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, çev. Hayreddin Karaman vd., (Ankara: TDV Yayınları, 2017), et-Tîn 95/4.

⁵ Hicr 15/29.

⁶ Şems 91/7-10.

⁷ Sarp Erk Ulaş, *Felsefe Sözlüğü* (Ankar: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 500.

⁸ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1991), 29.

⁹ Hüsameddin Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk* (Konya: 1996), 111.

Ahlâk, bireysel ve toplumsal yönü olan bir kavramdır. İnsanın kendisine karşı yapmakla sorumlu olduğu ilkeleri içine alan bölümü bireysel ahlâkı, başkalarına karşı yapması gereken görevlerini kapsayan bölümü ise toplumsal ahlâkı oluşturmaktadır. Toplumsal (İctimai) ahlâk da aile ahlâkı, cemiyet ahlâkı devlet ahlâkı diye sınıflara ayrılmaktadır. Ahlâk ile ilgili düşüncelerini incelemeyi düşündüğümüz Mehmet Âkif Ersoy'un (1873-1936) ahlâkın hem bireysel hem de toplumsal yönü ile ilgilendiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Genel kabul gören bir yaklaşımla, hangi düşünürü araştırma konusu yaparsak yapalım, onun düşünsel öğretisini sağlıklı, isabetli anlamının ve değerlendirmenin yolu, o düşünürün yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel yapısını bilmekten geçer. Bu yüzden Âkif'in ahlâk felsefesi ile ilgili düşüncelerini ele almadan önce onun yaşadığı dönemi kısaca analiz etmek çalışmamızın amacına katkı sağlayacaktır.

1. Mehmet Âkif Ersoy'un Yaşadığı Dönem

İnsan, içinde yaşadığı toplumun sahip olduğu bütün kazanımlarından olumlu olumsuz etkilenen bir varlıktır. Hakim din anlayışı, genel kabul görmüş ahlâk anlayışı, siyâsî, ilmî, sosyal gelişmeler, insanı ister istemez etkilemektedir. Âkif'in çalışmamızın temel gayesi olan ahlâkî görüşlerini doğru anlayabilmek, onun duygu ve düşünce dünyasına vakıf olabilmek için onu daha yakından tanımak gerekmektedir. Bunun yolu da yaşadığı dönemi anlamaktan geçmektedir. O, Osmanlı'nın son dönemlerinde dünyaya gelmiştir. O dönemin siyâsî, ilmî ve sosyal durumunu kısaca inceleyelim.

106

1.1. Siyâsî Durum

Bin yıl devam eden ortaçağ karanlığından kurtulan Batı Dünyası bu dönemde, önce ekonomi ve siyaset alanında, sonrada değerler alanında içe kapanıklıktan kurtulmuş ve yeni bir dünya görüşü tesis etmiştir. Büyük bir değişim içine giren Avrupa'nın Türkleri İslâmiyet'ten uzaklaştırmak, onları başsız bırakarak dünya üzerinden yok etmek gibi kadim hedefleri aktif bir şekilde devam etmektedir. Bunun için dışardan savaş ve istila, içerden ise gizli teşkilatlar aracılığı ile azınlıkları isyana teşvik etmek suretiyle Osmanlıyı çökertme planlarını devreye koymuşlardı.¹⁰ Bu planlar devreye sokulunca Osmanlıda iç isyanlar baş göstermiş ve Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar ayrılıkçı tutum içerisine girmiştir. Devlet idaresinde ve devlet adamlarında görülen değerlerden uzaklaşma, isyanlar, ekonomik krizler, rüşvet ve memuriyet satın alma, İstanbul ve Anadolu isyanları, üzerinde durulması gereken ciddi konulardı. Koçi Bey, o günkü siyasi durumu 'açıkçası

¹⁰ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 36.

imparatorluğun başı, otoritenin sahibi bozulmuştu¹¹ tespitiyle tanımlamıştır. Bu dönemde Payıtaht taşradan, taşra da Payıtahttan kopmuş durumdadır.¹² İçinde bulunulan buhranlı ortamdan kurtulmak için çözüm olarak görülen batılılaşma yolunda yapılan yenilikler, atılan adımlarda olumlu bir sonuç vermemiştir. Çünkü bir an önce batıya dönüşmek isteyenler, ilme, terakkiye değil daha çok kılık-kıyafet, yaşayış tarzı gibi köklü ve akılcı olmayan detaylara yönelmişlerdir. Batılılaşmanın fiili adımı sayılan Tanzimat (1839-1876) ile getirilen hürriyet, eşitlik ve demokrasi idealleri daha çok azınlıkların işine yaramıştır. Yapılan yenilikler kapsamında azınlıklar önemli memurluklara getirilmiş, ekonomik durumları güçlenmiş ancak bu durum onları Osmanlıya bağlamak yerine kopuşu hızlandırmıştır. Kardeşlik, hürriyet, eşitlik ve adalet vaadiyle ülkeye giren Meşrutiyet Meclisi'nde var olan 144 azanın 70 tanesi Türk'tü. O günkü siyasi partilerdeki çarpıklığı Said Halim Paşa "siyasi partilerimizin durumu o kadar gayri tabiidir ki, çoğunluk azınlığın eline geçmiştir."¹³ sözüyle anlatmıştır. XIX. Asrın son dönemleri (1876-1908) batılılaşma uğruna herkesin sosyal, ekonomik, teknik ve bilgi konusunda istediğini Osmanlı ülkesine getirdiği bir dönem olurken,¹⁴ XX. asır ise Osmanlı'nın askeri yönden kendi başının bile çaresine bakmadığı, talimin, terbiyenin, itaatin kalmadığı¹⁵ bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde dikkat çeken ve yüzleşilen problemleri aşmak için ortaya çıkan Türkçülük, İslâmcılık, Batıcılık¹⁶ gibi fikir hareketleri vardı. Bu üç fikrî hareketin temel amacı çağdaşlaşmak, kalkınmaktı. İslâmcılar ve Türkçüler, batının ilim ve tekniğinin alınmasından yana iken, batıcılar, batının önemli müesseseleriyle birlikte tamamını almak¹⁷ düşüncesinde idiler. Bu uğraşlar Osmanlıya bir şey kazandırmadı. Çünkü Osmanlı asırlarca bağlı kaldığı doğu medeniyetinden kopmadığı gibi, batılılaşmayı da başaramadı.

1.2. İlmî Durum

İslâm dünyası, özellikle 8 ile 12. Yüzyıllar arasında ilim, teknik, felsefe ve sanat alanında oldukça zengin faaliyetlerin yürütüldüğü bir anlayışa

¹¹ Koçi Bey Risalesi sad. Zuhuri Danişmend, (İstanbul: yy. 1972), VI-IX.

¹² Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyyet ve Devlet Görüşü* (İstanbul: yy. 1979), 107-125.

¹³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız* (İstanbul: yy. ty.), 87.

¹⁴ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (İstanbul: yy. 1969), 269.

¹⁵ Seyyit Süleyman el-Hüseyn, *Vasiyetname-i Hüseyini* (İstanbul: yy. 1333), 7-10.

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *AİFD*, 11/27-30, 1963.

¹⁷ Mümtaz Turhan, *Garblılılaşmanın Neresindeyiz* (İstanbul: yy. 1967), 62; Cevat Özyurt, "Mehmet Akif in Şiirlerinde Doğu Batı Gelenek ve Modernlik," *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Balıkesir, 261-280, 201.

sahipti. Yönetim anlayışında meydana gelen bazı değişimler, ilmiye sınıfının bozulması, yönetici sınıfını yetiştiren Enderun'un daha çok devşirme ve esirlerle ilgilenip onlara imkân tanırken, aslı unsurların ihmal edilmesi gibi sebepler ilim alanında bir gerilemeyi doğurmuştur. Tekrarlar ve kopyalama ile yetinilerek araştırma, tenkit ve tahlil ruhu kaybedilmiştir. Bunun sonucu olarak Osmanlı toplumu dünyada ilim alanında meydana gelen pek çok gelişme ve değişmeden bihaber duruma düşmüştü.¹⁸ Batıda ise deney ve tümevarım yoluyla pek çok yeni keşif ve icatlar ortaya konulmaya başlanmıştı. Bu yeni buluşlar batının düşünce dünyasını da etkilemiş, pozitivist, mekanist, materyalist ve evrimci felsefeler ortaya çıkmıştır. Bu akımların hedefi, Allah, vahiy, ilham gibi din içerikli kavramlara dolayısıyla dinlere saldıran materyalist bir anlayışı egemen kılmaktı.¹⁹ Bu akım Paris'te bulunan Jön Türkleri de doğal olarak etkilemişti.

Batıda ilim sahasında ilerleme büyük bir hızla devam ederken Osmanlı'da ezbercilik, eski müellif ve onların kitaplarına sorgulamaksızın bağlılık, yalnızca Arapça okumak, Arapçadan Türkçeye ağızdan tercüme etmek, Türkçe yazmamak²⁰ adeta o zamanın ilim parolası haline gelmişti. Medreselerde pozitif ilimlere yer verilmeyince toplumdaki düşünsel ve ilmî seviye düşmüş, medrese ve medrese hocaları cemiyetteki seçkin yerlerini kaybetmiş ve medreselerin siyasete alet olmasıyla birlikte taassup baş göstermişti. Taassup ilmî sahayı öylesine olumsuz etkilemişti ki, bir tarafta, zaten geç ulaşılan matbaada sadece, lügat, mantık, felsefe ve astronomi gibi eserlerin basılabileceğine²¹ izin verilirken, diğer yandan felsefe, tarih ve astronomi gibi ilimlere ait kitapların kütüphanelerde bulunmasının caiz olmadığına dair fetvalar bile verilmişti.²² Bu yaklaşım tarzı ortaya iki zihniyetin çıkmasına vesile oldu. Bunlardan biri modern araştırmayı, hatta öğretimi din için tehlikeli sayan zihniyet; diğeri de modern araştırmanın temeline inmeye de sabredemeyen ve her şeyden önce, günün ihtiyacına cevap vermek isteyen idareci bürokrat zihniyet.²³ Her iki zihniyet de ilmin önünde engel oluşturmuştur. Konuyla ilgili Hilmi Ziya Ülken, gerek bürokratik zihniyetle gerekse ilk sırada yer verilen anlayışla mücadele etmenin zor olduğunu²⁴ ileri sürerek, bürokratik zihniyetin ilmin, gelişmenin

¹⁸ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 40.

¹⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler sözlüğü* (İstanbul: 1979), 208-212.

²⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: yy. 1977), 1/113.

²¹ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: yy. 1970), 50.

²² Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 142.

²³ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 41-42.

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: yy. 1966), 1/27.

ve değişimin önünde en büyük engel olduğunu söylemiştir. Bu yaklaşımın en olumsuz etkisi eğitim kurumlarına olmuş, eğitim kurumlarındaki düzen, birlik bozulmuş, böylece bu kurumlar gayesiz, hedefsiz müesseseler haline gelmiştir. Eğitim kurumlarına hakim olan ve olumlu gelişmelere vesile olan “‘ilim ilim içindir’ anlayışı yerini menfaat, çıkar, memuriyet için ilim anlayışına bırakmıştır.²⁵ Bu dönem ilim anlayışında kendini bulamama anlayışı hakimdir. Bu belirsizlik ilmî durgunluğa ve hatta gerilemeye sebep olmuştur. Medeniyet ve kültürdeki gelişmeleri bilginin doğurduğu bilinen bir gerçektir.

1.3. Sosyal Durum

Mehmet Âkif’in en verimli şiir ve yayım faaliyeti 1908-1922 yıllarında görülmüştür. Bu dönem Osmanlı Devletinin en buhranlı, siyasî istikrarsızlığın ve savaşların en yoğun olduğu dönemdir. Dönemin aydınları bu buhranlı dönemi aşmak için yoğun bir mücadele içinde olmuşlardır. Bu mücadelenin ürünü olan ve II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte gelişme imkanı bulan birbirinden farklı siyasî ve ideolojik akımlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Âkif’in içinde yer aldığı ve adına sonraları İslâmçılık²⁶ denen akımdır. Âkif’in ailesinde, okullarında ve arkadaşlarında İslâmî hassasiyet yüksekti. Bu yüzden o inancından, ahlâkından ve İslâmî ————— 109 yaşayışından taviz vermemiştir. Ancak Âkif, İslâm’ın temel prensiplerine aykırı olmamak şartıyla diğer düşünce sahipleriyle işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Âkif, vatan toprağına, bayrağına, milletin manevi değerlerine, diline, sanatına son derece bağlı bir insandır. Bu bağlılık vesilesiyledir ki ülkeyi yöneten kişilerin yönetim biçimlerini tasvip etmemesine rağmen, vatanın içinde bulunduğu zor durumlar yüzünden, onları çok açık ve sert bir şekilde eleştirmemeye gayret etmiş ve kendisine verilen millî vazifeleri kabul etmiştir.²⁷

Siyasî ve ekonomik alanlardaki bozulma doğal olarak sosyal hayata da yansdı. Yönetimdeki düzensizlik ve istikrarsızlık zamanla askerî kademeye ve sonunda toplumun tamamına yansdı. Bu bozulma ve parçalanma halkı olumsuz etkilemiş ve gençler başta olmak üzere insanlar ahlâkî değerlerden uzaklaşmıştır. Gençler, modernlik adına üretmek, okumak, araştırmak yerine, içki, oyun, alış-veriş, kahve muhabbetleri gibi bireye ve topluma

²⁵ Nureddin Topçu, *Garbın İlim Zihniyeti ve Ahlâk Görüşü* (İstanbul: yy. 1959), 5-14; Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 42-43.

²⁶ M. Orhan Okay-M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmet Âkif Ersoy”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/432-439.

²⁷ Okay-Düzdağ, “Mehmet Âkif Ersoy”, 28/432-439.

faydası olmayan bir yaşam tarzı sergilemekteydiler.²⁸ İçerdeki siyasî istikrarsızlık, Avrupa'da meydana gelen değişim ve gelişmeler, Fransız İhtilalinin ortaya çıkardığı eşitlik, hürriyet, kardeşlik kavramlarının aydın ve halk üzerindeki etkisi gibi nedenler dönemin sosyal yapısını bozup parçalamıştır.²⁹ Toplumun içinde bulunduğu kaostan çıkması için düşünsel ve bilimsel değişime, manevi toparlanmaya ihtiyaç varken değişen sadece dış görünüş, kıyafetler ve yaşam tarzı olmuştur. Ahmet Yücekök o günün İstanbul'unu şöyle tanımlamaktadır: “*Paltosuyla İngiliz, şapkasıyla Fransız, birahaneleriyle Alman, müziği ile İtalyan, meyhaneleriyle Rum, bekçi ve hamallarıyla Türk bir İstanbul*”.³⁰ Bu gelişmeler, sosyal hayata da olumsuz yansımış, bireysel ve sosyal ahlâkta ciddi bozulmalar yaşanmıştır. Sarhoşluk, afyonkeşlik, dedikodu yaygınlaşmış ve dindar ailelere bile sirayet etmiştir. Köy, kasaba ve büyükşehirlerde ciddi kıtlık ve yokluk hadiseleri yaşanmıştır. Kötülüğün her türünün Osmanlı toplumuna girdiği bu dönemde ahlâkî, siyasî, ekonomik, sosyal ve ilmî hiçbir değer kalmamıştır.

2. Mehmet Âkif Ersoy'un Ahlâk Felsefesi

Mehmet Âkif, 1873-1936 yılları arasında yaşamış ve 63 yaşında vefat etmiş çok yönlü bir düşünürdür. Yaşadığı dönem Osmanlı'nın son Cumhuriyetin ilk yıllarına denk gelmektedir. Toplumsal sıkıntıların, manevî ve ahlâkî bozulmanın yaygınlık kazanıp yoğun şekilde hissedildiği bu dönemde I. ve II. Meşrutiyetin ilanı, İttihat ve Terakki'nin kurulması, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Birinci Dünya Savaşı, İttihat ve Terakki'nin iktidarı, Kurtuluş Savaşı ve yeni bir devletin kurulması gibi önemli olaylar yaşandı.³¹ Mehmet Âkif bütün bu gelişme ve değişmelerin yakın tanığı olmuş, vatan sevgisi, yüksek karakteri, içinde yaşadığı toplumun yüzleştiği problemlere ilgisiz kalmasına engel olmuş ve yaşananları şiir ve nesirlerinde konu edinmiştir. Ahlâk anlayışı ve aldığı dinî eğitim gereği vatanının ve Müslümanların genel olarak yaşadığı her türlü sıkıntıyı kendisine dert edinmiştir. Bu bağlamda İslâm dinine yönelik haksız ve yıkıcı eleştirilere engel olmaya çalışmış, batılılaşma hareketinin de vesile olmasıyla meydana gelen yanlış düşünce ve davranışların terkedilmesi için mücadele etmiş, inançlı insanların bilinçli ve dikkatli olması için çok uğraşmış, içinde

²⁸ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 44.

²⁹ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, 44.

³⁰ Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: yy. 1976), 65.

³¹ Selami Şimşek, *Mehmed Âkif ve Tasavvuf* (İstanbul: Buhara Yayınları, 2019), 13; A. Vahit İmamoglu, *Bir İman ve Aksiyon Adamı Mehmet Âkif* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1997), 20-21; Betim Truçi, *Mehmet Âkif Ersoy'un Ahlâk Anlayışı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 16.

bulunulan buhranlı ortamdan çıkışı şuurlu ve güçlü bir imanın yeniden inşası ve harekete geçirilmesinde bulmuştur. Onun kaleme aldığı eserlerinde bu heyecan ve yaklaşım açık olarak görülmektedir.³² Toplumsal çöküşün önüne geçebilmek için bazı çözümler ileri sürmüştür. Kur'an'ı doğru anlamak, bilim ve teknolojiye sahip olmak, toplumsal yaşamı yeniden inşa etmek³³ bu önerilerden bazılarıdır. O bireysel ve toplumsal olarak ahlâkî değerlerden kopuşu en temel sorun olarak görmektedir. Yeni bir toplumun inşasını bir çıkış yolu olarak gören şair, bilim ve teknolojinin kurtuluşun bir parçası olduğunu söylemektedir. Ancak hem yeni toplumun hem de bilim ve teknolojinin ahlâksal tutuma dayanması gerektiğini vurgulamayı ihmal etmemiştir. Çünkü o, çözümü ve yeniden dirilişi kaybedilen ahlâkî değerlerin yeniden kazanılmasında yani millî ahlâkta görmektedir.

“Fakat, ahlâkın izmihlâli ne müthiş bir izmihlâl;
Ne millet kurtulur, zîrâ, ne milliyet, ne istiklâl.
Oyuncak sanmayın! Ahlâk-i millî, rûh-i millîdir;
Onun iflâsı en korkunç ölümdür: Mevt-i küllîdir.”³⁴

Mısraları onun millî ahlâkı ne kadar önemseydiğini ve millî ahlâkın milletin kurtuluşu ve özgürlüğü için şart olduğunu göstermektedir. Millî ahlâktan uzaklaşmayı millî ruhu kaybetmekle eşdeğer gören düşünür, ahlâkın iflasını da bütünün ölümü olarak değerlendirmektedir. Ahlâkın bozulmasını mevt-i küllî olarak değerlendiren Âkif, toplumun yeniden inşasını adaletin tepeden tırnağa devletin ve toplumun her kademesinde egemen olmasına bağlamaktadır. O erdemli bir toplumun tanzim edilmesinde adaletin yanında doğruluk, dürüstlük, güçlü aile bağları gibi değerleri de önemsemektedir. Bu yüzden özellikle yönetici sınıfı adalet ve adaletsizlik açısından değerlendirmiş ve bunun üzerinde hassasiyetle durmuştur. Çünkü ona göre toplumsal yaşamın ve sosyal yapının düzeni ancak ve özellikle yönetici kadronun, aydın sınıfının ve din görevlisi olan kişilerin erdemli, adil, hukuka ve ahlâka uygun örnek davranışlarıyla tesis edilebilir. Birinci bölümde de tartışıldığı gibi Âkif, bir kaos ve çöküş döneminde yaşamıştır. O bu durumu

³² Kazım Yetiş, *Bir Mustarîp Mehmet Âkif Ersoy* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 48-49; Mustafa Kayhan, *Mehmed Âkif'in Eserlerinde Kur'an ve Tefsir*, (Gümüşhane: Üniversite Yayınları, 2022), 55-57.

³³ Vefa Taşdelen, “Safahat'ın Felsefi Yapısı”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Mehmet Âkif Özel Sayısı, 2008 12 (133), 359.

³⁴ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 249.

“Ah! Karşımda vatan nâmına bir kabristan

Yatıyor şimdi... Nasıl yerlere geçmez insan?”³⁵

Ifadesi ile tanımlamış ve doğal olarak karamsarlığa kapılmıştır. Çünkü o dönemde vatanın her tarafı tabiri caizse alev alev yanmakta, işgal edilmekte ve isyanlar gerçekleşmektedir. Çöküşün temel nedenleri olarak toplumun uykuya dalmasını, cehaleti, tembellik ve hurafeleri gören Âkif, bunun sonunun ölüm ve helak olduğunu söylemektedir. O, toplumun çöküş ve gerilemeden, ancak manevî ve ahlâkî aydınlanmayla kurtulabileceğini iddia etmektedir. Bunun için bireysel ve toplumsal uyanışa ihtiyaç vardır. Âkif bu durumu mısralarında şöyle anlatır:

“Olmaz ya... Tabîî... Biri insan, biri hayvan!

Öyleyse “cehalet” denilen yüz karasından,

Kurtulmaya azmetmeli baştanbaşa millet.

Kâfi mi değil yoksa, bu son dersi felâket?

Son ders-i felâket neye mâl oldu?

Düşünsen: Beynin eriyip yaş gibi damları gözünden!

“Son ders-i felâket” ne demektir? Şu demektir:

Gelmezse eğer kendine millet, gidecektir!

Zirâ, yeni bir sadmeye artık dayanılmaz;

Zirâ, bu sefer uyku ölümdür: Uyanılmaz!

Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık,

Silkin de: Muh’itindeki zulmetleri yak, yık!

Bir baksana: Gökler uyanık, yer uyanıktır;

Dünyâ uyanıkken uyumak maskaralıktır!”³⁶

Bütün gayretini inançlı, ahlâklı ve bilinçli bir toplumun meydana gelmesi için seferber eden düşünür, dinî algının ve pratiğin yeniden tanzimi üzerinde durur. Uyanışı ve kurtuluşu cehaletten, hurafelerden ve tembellikten hızla uzaklaşmaya bağlayan Âkif, akıl ve bilimi rehber kabul etmektedir. Bununla birlikte hiçbir zaman dini ve ahlâkî değerlerden vazgeçmemiş, taviz vermemiştir. Günümüzde de hala güncelliğini koruyan ve gelecekte de korumaya devam edecek gibi görünen din, bilim ve teknoloji tartışması Âkif’in uyanış, değişim ve kurtuluş anlayışında uyum içerisinde. Toplum, ataletten ancak akıl ve bilimin rehberliği ve ahlâkî ilkelerin yaşam tarzı haline getirilmesi ile kurtulabilir. Düşünüre göre

³⁵ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 169.

³⁶ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 179-180.

toplumun kalkınması için Batının ilim ve teknolojisine sahip olmak zorunludur. O bu düşüncesini şu mısralarda açıkça dile getirmektedir:

“Alınız ilmini Garb’ın, alınız sanatını
Veriniz, hem de mesainize son süratini
Çünkü kabil değil, artık yaşamak, bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin; yalnız.”³⁷

Âkif, Batı medeniyetini üç temel özelliğiyle tanımlamaktadır.³⁸ Onların birinci özelliği sahip oldukları bilim ve teknoloji, ikincisi Batı emperyalizmi, üçüncü özellikleri ise yaşadıkları bozuk ahlâk anlayışıdır. Şair, yukarıda da ifade edildiği gibi Batının bilim ve tekniğinin alınmasına taraftar olurken, hatta bilim ve teknoloji olmadan yaşamının zorluğuna dikkat çekerken, onların ifsat olmuş ahlâk anlayışlarına ve emperyalist duygu ve düşüncelerine şiddetle karşı çıkmış, sert bir üslup ile eleştirmiş ve bunlardan uzak durulması gerektiğini savunmuştur. Yaşanan olayları dikkatli bir şekilde gözlemleyip inceleyen Âkif, sorunları tespit etmekle yetinmemiş, çözüm bulmak için gayret etmiştir. Yozlaşan kültüre, çürüyen değerlere, bozulan ahlâk anlayışına toplumsal çare aramıştır. O toplumun çürüyen yönlerine değinirken, hedeflediği ideal birey, ideal toplum, ideal kültürün nasıl olacağını, vasıflarını da belirlemiştir. Toplumun içine düştüğü sefaleti, gördüğü aksaklıkları realist bir gözle dile getirmeyi tercih etmiştir. “Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!”³⁹ mısrası onun amacını göstermektedir.

Âkif, Batıdaki uygarlığa açık olmakla beraber, kendi millî ve ahlâkî değerlerimize bağlı kalmayı savunmuş ve bu düşüncesinden hiç taviz vermemiştir. Geleceği şekillendirirken, geçmişimizde yer alan temel dinamiklerimizden kopmamayı, tarihimize, hamurumuza sahip çıkmayı ve ihtişamlı mazinin geleceğimize çok şeyler vereceğini, onun doğrusundan ve güzelliğinden faydalanmayı savunmuştur. Âkif, şartlara, zamana ve zemine göre hareket etmemiş ahlâkî, ilkeli ve karakterli duruşundan ödün vermemiş doğru bildiği yoldan ayrılmamıştır. O nasıl ki Osmanlının çöküşünü engellemek, çürümeyi durdurmak için ilkeli bir şekilde, büyük bir samimiyet ve gayretle mücadele etmiş ise Cumhuriyet ve Millî Mücadelenin zaferi için de aynı samimiyet ve gayretle çalışmıştır. Yazdığı şiir ve yazılarıyla verdiği vaazlarla Millî Mücadelenin destekçisi olmuştur. Çünkü Âkif’in makam,

³⁷ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Hüseyin Su-Abdurrahim Karadeniz (İstanbul: Hece Yayınları, 2009), 192.

³⁸ Zafer Cırhinlioğlu-Musa Tektaş, “Mehmet Akif Ersoy’un Şiirlerinde Sosyolojik Temalar”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019 7(1), 102. (99-109).

³⁹ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 194.

mevki gibi bir derdi olmadı, o hep inandığı ilkelerin peşinden gitti.⁴⁰ Âkif'in bu tavra sahip olmasında şüphesiz ki inandığı dinin, aldığı dinî eğitimin önemli katkısı vardır. Çünkü ona göre dinin, toplumsal bütünleşme konusunda büyük etkisi vardır. Bu yüzden de toplumdaki istikrarı, birliği dinamik ve devamlı kılmak için dinin, ahlâkın birleştirici özelliğini aktif olarak değerlendirmek gerekmektedir. O dinî ve ahlâkî değerlerin teoride ve pratikte canlı tutulmasını sosyal hayattaki dayanışma, birlik ve ahenk için zaruri görmektedir. Düşünür, insanların önemseydiği, gerekli gördüğü ahlâkî prensiplerin merkeze alındığı bir anlayış ve işleyişi sosyal dengeyi, birliği ve dayanışmayı sağlayan temel unsurlar olarak değerlendirmektedir. Âkif'in ahlâk felsefesinin temelinde bu anlayış vardır. Çünkü ona göre bir toplum ancak ahlâkî prensipleri ile ayakta kalabilir. Ahlâk kurallarına uygun yaşamının önemini mısralarında şu şekilde ele almaktadır:

“Gökten inmez bir de hiçbir şey... Bütün yerden taşar;
Kendi ahlâkiyle bir millet ölür, yahud yaşar.”⁴¹

Âkif, bireysel çabadan ziyade toplumsal hareketin, şuurun milleti ayağa kaldıracığına ve kaostan çıkaracağına inanmaktadır. Bunun içinde toplumu oluşturan bütün kurum ve katmanlarda herkesin işini en güzel şekilde yapması gerekmektedir. Çünkü işin ihmalinden oluşacak bir hata ——— 114 bütün kurumu dolayısıyla bütün toplumu etkileyecektir. Ahlâksal yaşam, bu aksaklıkların oluşmasını, zaiyatı engelleyecek ve verimi, üretkenliği zirveye taşıyacak en temel yoldur. Devrin toplumsal mücadele devri olduğunu, bireysel çabanın yetersiz kaldığını söyleyen Âkif bu düşüncelerini şu mısralarında dile getirmektedir:

“Bugün ferdi mesainin nedir mahsulü? Hep hüsrân;
Birer beyhude yaştır damlayan tek tek alınlardan!
Cihan artık değişmiş, infiradın var mı imkanı?
Göçüp ma'murelerden boylasan hatta beyebanı?
Yaşanmaz böyle tek tek devr-i hazır. Devr-i Cem'iyet.”⁴²

Âkif'in toplumsal çöküşten kurtuluş için önerdiği bir diğer çözüm de toplumların, milletlerin kendini geliştirip, değiştirebilmesi ve yenileyebilmesidir. Bu değişim ve yenilenmeyi kendi öz değerlerinden taviz vermeden yapan toplumlar sağlam bir şekilde varlıklarını devam ettirirler.

⁴⁰ Cirhinlioğlu-Tektaş, “Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Sosyolojik Temalar”, 101.

⁴¹ Ersoy, *Safahat*, haz. Hüseyin Su-Abdurrahim Karadeniz, 299.

⁴² Ersoy, *Safahat*, haz. Hüseyin Su-Abdurrahim Karadeniz, 440.

İnsanı yaratılmışların en saygın varlığı olarak kabul eden Âkif, onun ilahî bir sanat eseri olduğuna inanmaktadır. Evren ve içindeki her şey insanın varlığını sağlıklı bir şekilde devam ettirmesine uygun bir biçimde yaratılmıştır. Sosyal bir varlık olması hasebiyle hemcinsleriyle birlikte yaşamak zorunda kalan insan, yüzleştiği sorunları çözebilme yeteneğine sahip olduğu gibi yenilikler keşfedebilme, araştırma ve üretebilme gücüne de sahiptir. Sahip olduğu bu melekeler vasıtasıyla bazen yerde, bazen gökte, bazen denizlerde, bazen yeraltında insanlığa katkı sunan olağanüstü icatlara öncülük etmektedir. Âkif idealindeki insan tipolojisini anlattığı “İnsan” adlı şiirinde onda en çok görmek istediği özelliklerin bireyin kendini tanuması, kendine güvenmesi, haklarını çok bildiği gibi sorumluluklarını, vazifelerini de iyi bilmesi, ümitsizlikten uzak durup ümit var olması, içinde yaşadığı toplumun refahı, huzuru, kalkınması için gayret ve mücadele etmesidir.

“Terakki meyli artık fıtratında ruh-i saridir!
Bütün esrar-ı hilkatten haberdar olmak istersin,
Bu gaybistan-ı hiça-hiçten kurtulmak istersin!
Meadın, mebdein halin ki üç müthiş muammadır...
Durur edvar-ı müstakbel gibi karşında hep hazır.”⁴³

Şair, aynı şiirde insanın mahiyeti itibariyle meleklerden bile ulvî olduğuna vurgu yapmaktadır. O, alemler sende saklıdır, cihan sende toplanmıştır, kalbin Allah’ın nurunun tecelli ettiği yerdir ve cirmin küçüktür ancak ilahi sanatın gayesi sensin⁴⁴ diyerek insanın saygın pozisyonuna dikkat çekmiştir. İnsana verilen bu müstesna değerini ona bazı sorumluluklar yüklediğini ifade ederek, insanın kendini ve ilahi olanı tanıma, anlama ve buna göre davranması gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü o, insanın kendini tanıdıkça, bilinçli bir birey olacağını, bu şuur halinin ona sorumluluklarını hatırlatacağını ve sonunda aklını daha aktif ve yaratıcı bir şekilde kullanabilecek hale geleceğine inanmaktadır. Bu seviyeye ulaşmayan kişileri ise uykuda olmakla itham edip eleştiriye tabi tutmakta ve terakkinin önünde en büyük engel olarak görmektedir.⁴⁵ Âkif, kendini tanımayan insanın özüne, sahip olduğu yetenek, istidat ve kabiliyetlere haksızlık ettiğini düşünmektedir. Kendini tanımamak, yeteneklerinin farkında olmamak, kendini sınırlamak demektir. Çünkü amacına uygun kullanılmayan,

⁴³ Ersoy, *Safahat*, haz. Hüseyin Su-Abdurrahim Karadeniz, 81; Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 60.

⁴⁴ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 60.

⁴⁵ Enver Uysal, “Mehmet Âkif Ersoy’un Ahlâk Anlayışı”, *Mehmet Âkif’i Anlamak*, ed. Alev S. Uğurlu-Selçuk Kırılı (Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 2021), 26.

keşfedilmemiş veya keşfedildiği halde geliştirilmemiş yetenekler hem kişiye hem topluma haksızlık anlamı taşımaktadır.

Âkif, toplumsal problemlerin çözümü için düşünen ve çareler üreten, içerde ve dışarda yaşanan olayları anlamaya, yorumlamaya çalışan çok yönlü bir düşünürdür.⁴⁶ O, müslümanların içinde bulunduğu bölünmüşlük ve geri kalmışlıktan da yaşanan dağınıklık ve sefaletin nedenini İslâm dinine bağlayan zihniyet ve anlayıştan da rahatsızlık duymaktadır. Çünkü bu olumsuz tablonun nedeninin İslâm dini ve içerdiği ilkeler olmadığını, aksine İslâm'ın anlama, yorumlanma ve uygulanmasında hata edildiğini söylemektedir.⁴⁷ Çözümü, batı kültürünü taklit etmede bulan anlayışa şiddetle karşı çıkmış ve bunlarla mücadele etmiştir. Çözümü kendi öz kültürümüzün doğru anlaşılıp yaşatılmasında bulan düşünür taklide, suursuz özentiyeye karşı olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir.

“Ne yapsa Avrupa, bizlerce asl olan hareket:
O halde biz dahi yaptık! deyip hemen taklid
Bu türlü bir yenilikten ne hayr edersin ümid?”⁴⁸

Âkif “İki Arkadaş Fatih Yolunda” şiirinin ilerleyen bölümlerinde; dedelerimizin gayretle çalışıp bıraktığı eserlerden, inşa ettiği hasta hanelerden, mekteb-i tıbbiyelerden bahsedip sefelin mazur olduğunu, haleflerin ise bu anlayışı devam ettiremediğini, bunun yerine miskin kılıklı kahvelerin⁴⁹ açıldığını dile getirip durumu ayıpladığını ifade etmektedir. Müslüman milletlerin içinde bulunduğu durumdan kurtuluşu iki temel değer olan marifet ve faziletin hakkıyla anlaşılıp gereğinin yapılmasında görmektedir. Bu anlayış onun şiirine şöyle yansımıştır:

“Çünkü milletlerin ikbâli için, evladım,
Marifet, bir de fazîlet... İki kudret lazım.
Marifet, ilkin, ahaliye saadet verecek
Bütün esbabı taşır; sonra fazilet gelerek,
O birikmiş duran esbabı alır, memleketin
Hayr-ı ilasına tahsis ile sarf etmek için.

⁴⁶ İsmail Alper Kumsar, *Safahat'ta Özlü Sözler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 218.

⁴⁷ Yaşar Barut, “Mehmet Âkif Safahat Adlı Eserinde Eğitim ve Kültür”, *I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Gökay Yıldız vd., (Burdur: Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2008), 2/817; Emine Özde Özgürel, “Mehmet Âkif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinde Batı Medeniyetini Olumluyacı Yaklaşımlar”, *Gazi Türkiyat* (15) 2014, 144.

⁴⁸ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 198.

⁴⁹ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 199.

Marifet kudreti olmazsa bir ümmette eğer,
Tek faziletle teali edemez, za'fa düşer.
İbtidailiğe mahsus olan avare sükun,
Çöker asabına. Artık o da bundan memnun!
Marifet, farz edelim, var da, fazilet mefkud...
Bir felaket ki cemaatler için, na-mahdud.
Beşerin ruhunu tesmim edecek karha budur;
Ne musibettir o: Taunlara rahmet okutur!"⁵⁰

Bireyin, toplumun erdemli ve yetkin bir şekilde gelişebilmesi için maddi-manevi yönleriyle bir bütün olarak talim ve terbiyeye ihtiyacı vardır. Eğitimde bu denge mutlaka temin edilmelidir. Çünkü sadece fiziksel olarak eğitilen insanın ruhî yönü ihmal edildiği için, ortaya taassup sahibi, tek yönlü hareket edebilen bir insan tipolojisi çıkar. Hangi düşünce ve inanç adına olursa olsun taassup zarara, huzursuzluğa ve geriliğe neden olur. İnsanlık tarihinde zaman zaman din adına, bazen de akıl ve bilim adına taassup örneklerine rastlamak mümkündür.⁵¹ Âkif'in de şiirinde belirttiği gibi insan madde ve manasıyla değerlendirilmeli ve iki yönü de ihmal edilmemelidir.

Safahat'ın altıncı kitabı olan "Asım" bölümünde gençliğe tavsiyelerde bulunan şair, birey ve toplum için hayati bir mesele olan gelişme ve ————— 117
kalkınmanın nasıl olması gerektiğini ele almış, marifet ve fazilet kavramlarına dikkat çekmiştir. Genç nesillerin marifet ve fazilet rehberliğinde yetiştirilmesini ve eğitilmesini tavsiye eden Âkif marifete, bilgi, teknoloji, ilim, sanat, teknik, her konuda ustalık ve sanat anlamları verirken, fazileti de iyi huy, güzel ahlâk, sağlam karakter, tutarlı kişilik ve üstün meziyetler olarak tanımlamıştır. O, toplumsal maddi ve manevi terakkî için bu iki prensibin dengeli ve uyumlu bir şekilde yol yürümesi gerektiğine inanmaktadır. Çünkü marifet, ümmetin güvenliği ve refahı için ihtiyaç duyulan maddi kalkınmayı sağlayacak, fazilet ise bu gelişmenin manevi ayağını oluşturacaktır. Milletın ikbali için gerekli gördüğü marifet ve faziletten birinin eksikliğini felaket olarak değerlendirir. Bir milletin, marifet olmadan sadece faziletle kalkınamayacağını ve zaafa düşeceğini, miskin ruhların ise bu halden memnun kalacağını söyleyen Âkif, fazilet olmadan da sadece marifeti toplumlar için Taundan daha kötü bir felaket olarak değerlendirir. Çünkü o zamanın şartları gereği elzem olan ilim ve teknikten uzak kalarak, sadece iyi ahlâk ile yükselmenin zor olduğunu görmüş ve bu

⁵⁰ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 369.

⁵¹ Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 13-14.

konuda milleti uyandırmak ve uyarmak için mücadele etmiştir. Düşünür bunun aksine olan durumu da tehlikeli bulmakta ve insanları, yetkilileri uyarmaktadır. Doğrusu şiirinde de yer verdiği gibi bir milletin marifet ve fazileti aynı samimiyet ve şuurla benimsemesidir.

İslâm'ın hayat anlayışının merkezinde ahlâkî erdemler olduğuna inanan Âkif, Kur'ân-ı Kerim'in getirdiği hükümlerin çoğunluğunun ahlâkî olduğunu söylemiş ve hayatını bu ilkelere göre yaşamıştır. Şair, bu anlamda tam bir ahlâk insanıdır. Ahlâk abidesi tanımlamasını fazlasıyla hak eden bir yaşam tarzına sahip olup, inandığı ilkelere uygun davranan, çalışkan, insanlığın dertleri ile dertlenen, özü sözü bir, verdiği sözde duran, problemlere çözüm arayan, zamanını, enerjisini, bilgisini, yeteneğini insanlığın mutluluğu için seferber eden cesur bir aksiyon insanıdır. Âkif, şahsiyetini oluşturan değerleri kendisine İslâm dininin sağladığının farkındadır. Kendisiyle yapılan bir röportajda bu durumu şöyle değerlendirmektedir: “Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk'ın demiştim. Bu mısra umutla, imanla yazılır. İmanım olmasa yazabilir miydim? zaten başka türlü düşünüp, başka türlü yazanlardan değilim. İçimde ne varsa bütün duygularım yazılarımdadır.”⁵² Düşünürün en bilinen yönlerinden biri de doğru sözlü olması, doğrudan yana olup bunu her yerde söylemesi ve savunmasıdır. Bilmediği, görmediği, doğruluğundan emin olmadığı meselelerle ilgilenmediğini şiirinde şöyle dile getirmektedir:

“Hayır, hayâl ile yoktur benim alışverişim...
İnan ki: Her ne demişsem görüp de söylemişim.
Şudur cihânda benim en beğendiğim meslek:
Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!”⁵³

Âkif'in inandığı değerlerden taviz vermemesi ve ahlâkî değerlerine bağlılığı sair işlere öncelendiği ile ilgili şu örnek ibretliktir. Şair, Fatin Gökmen vesilesiyle İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olmuştur. Amacı ise eğitim ve irşat faaliyetlerine öncülük edip katkı sağlamaktır. Üyelik esnasında kabul edilmesi gereken metinde şu ifadeler yer alıyordu. “Cemiyet'in emirlerine bilâ kaydü şart itaat” etmek gerekir. Âkif, yeminin bu kısmını kabul edip söz veremeyeceğini söyleyerek: “Ben ancak Cemiyet'in emr-i marufuna itaat ederim. Mutlak söz veremem” şeklinde itiraz etmiş, şart koşmuştur. Bunun

⁵² Ahmet Kabaklı, *Mehmet Âkif* (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008), 59; M. Necip Yılmaz, “Marifet-Fazilet İlişkisi Bağlamında Mehmet Âkif'in Ahlâk Anlayışı”, ed. Asife Ünal, *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayını, 2015/194.

⁵³ Ersoy, Safahat, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 194.

üzerine yemin metni değiştirilmek zorunda kalınmıştır.⁵⁴ O günün siyasî şartları göz önüne alındığında sergilenmesi kolay olmayan bu duruş, onun ilkelerine sadakatini göstermektedir. Onun bilinen bir başka erdemli yönü de vefası ve dostluğuna sadakatidir. Baytar mektebinde okurken yakın bir arkadaşı ile önce ölenin çocukları geride kalana emanet olacak diye bir anlaşma yaparlar. Âkif'in bu yakın dostu İslimyeli Hasan Tahsin Bey'dir. Anlaşmadan bir zaman sonra arkadaşı vefat eder. Mehmet Âkif, yapılan anlaşmaya büyük bir vefa ve sadakatla bağlı kalmış ve arkadaşının çocuklarını sahiplenerek onları kendi çocukları ile beraber büyütüp, okutmuş, evlendirmiş ve hayata hazırlamıştır.⁵⁵ Âkif'in gerçekleri konuşmak, doğruları ve hakkı dile getirmek konusunda örnek bir ahlâka sahip olduğunu yaşadığı hayat bize göstermektedir. Genel Seferberliğin yürürlükte olduğu zamanlarda, Âkif arkadaşı ile kuru fasulye yerken bir bakanlık yetkilisi gelerek bakanın selamını iletmiş yazılarında ileri gitmemesi konusunda onu kibarca uyarmak istemişti. Düşünür bu duruma öfkeleni ve "Bakanına söyle; kendilerini düzeltsinler! Bu gidiş devam ettiği sürece bizi susturamazlar. Ben kuru fasulye yemeye razı olduğum sürece kimseden korkmam."⁵⁶ cümleleriyle tepki verdi. Görüldüğü üzere o, inandığı ilkeleri her şart ve halde savunmuş ve fiili olarak uygulamıştır.

Düşünür, "Safahat" adlı eserinde ülkenin içinde bulunduğu maddi manevi enkaz halinden kurtuluşuna çare olarak düşündüğü doğruluk, cesaret, çalışkanlık, adalet, fakirlere yardım, azim, sebat, vefa, şefkat, merhamet, tevekkül, rıza, kendini yenilemek gibi ahlâkî faziletlerden çok fazla söz etmiştir. Şair, toplumun çöküşünü hızlandıran sözünde durmamak, tefrika, nifak, riya, tembellik, yalan, zulme rıza göstermek, insan onuruna yaraşır şekilde davranmamak, hakkı tanımamak, zayıflara acımamak gibi reziletlerden de söz etmiş ve bunlardan uzak durulması konusunda ısrarla uyarılarda bulunmuştur. Çünkü onun toplumu karanlıktan aydınlığa çıkaracak çözümü, maddi kalkınma ile birlikte ahlâklı bir yaşam biçimidir. Âkif, Safahat'ın beşinci kitabı olan "Hatıralar" bölümüne "Müslümanlık huyun güzelliğinden ibarettir" hadisi ile başlamakta ve yaşadığı zamanın ve toplumun adeta ahlâk analizini yapmaktadır.

"Gökten inmez bir de hiçbir şey... Bütün yerden taşar;
Kendi ahlâkıyla bir millet ölür, yâhud yaşar.
Çiğnenirsek biz bugün, çiğnenmek istihkakımız:

⁵⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *İstiklal Şairi Mehmet Âkif Ersoy* (İstanbul: İski Yayınları, 2002), 21.

⁵⁵ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Âkif* (İstanbul: Timaş Yayınları), 306.

⁵⁶ Kabaklı, *Mehmet Âkif*, 62-63.

Çünkü izzet nerde, bir bak, nerededir ahlâkımız.
Müslümanlık pâk siretten ibâretken, yazık!
Öyle saplandık ki levsiiyyâta: Hâlâ çıkmadık!
Rûhî gayret ölmüş artık, her şenâ'at bizdedir...
Duygusuzluk bizde, bin mühlik kanâ'at bizdedir!
Zulme tapmak, adli tepmek, hakka hiç aldirmamak;
Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa, baş kaldırmamak;
Ahdi nakz etmek, yalan sözden, tehâşî etmemek;
Kuvvetin meddâhı olmak, aczi hiç söyletmemek;
Mübtezel birçok merâsim: İnhinâlar, yatmalar,
Şaklabanlıklar, riyâlar, muttasıl aldatmalar;
Fırka, milliyet, lisan nâmıyle dâim ayrılık;
En samîmî kimseler beyninde en ciddî açık;
Enseden arslan kesilmek, cebheden yaltak kedi...
Müslümanlık bizden evvel böyle zillet görmedi!
Hâlimiz bir inhilâl etmiş vücudun hâlidir;
Rûh-i izmihlâlimiz ahlâkın izmihlâlidir.
Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli.
Müslüman kim? Din nedir? Evvelce tahkik etmeli;
En büyük düstûr odur, hakkıyla tatbîk etmeli.
Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız...
Çünkü hem dünyâ gider, hem din, eğer yapmazsanız.⁵⁷

Sosyal ahlâkın temel dinamiklerini ele aldığı şiirinde izzet ve ahlâkın yokluğunun bir toplumun çığnenmesine ve ölümüne sebep olduğunu söylemektedir. Ruhun dinamikliğini yitirmiş, kirlenmiş, duygusuz, yıkıcı fikirleri benimsemiş, zulme razı, adaleti ve hakkaniyeti önemsemeyen, kendi iyimserliği ile yetinip, zayıf, ihtiyaç sahibi bireyleri unutan, kibirli, bencil, yalan söyleyen, verdiği sözü unutan, mezhep, meşrep, milliyet, dil farklılığını tefrika nedeni yapan, faydasız törenlerle meşgul olan, güçlünün dalkavukluğunu yapan, aslan, kedi örneği ile anlattığı ikircikli tavır içinde olan insanların oluşturduğu toplumun halini parçalanmış, çözülmüş vücudun haline benzeten Âkif, kurtuluş için ahlâkımızın yükselmesini önermektedir.

Ahlâkî erdemlerin bireysel ve toplumsal ilişkilerde aktif olarak uygulandığında oluşacak erdemli cemiyete Japonya'yı örnek göstermektedir. Japonları küçük boylu büyük millet diye tanımlayan Âkif, duru, öz İslâm'ın onların tutum ve davranışlarında, ahlâkî düşüncelerinde görüldüğünü

⁵⁷ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 255-256.

söylemektedir. Doğruluk, ahde vefa, va'de sadakat, şefkat, zayıfın hakkını vermek hususundaki samimiyet, hali vakti yerinde olmasına rağmen az ile kanaat, kendisi darda iken bile verme konusunda cömert davranmak, kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak yedi kat ellerin evladını kardeş olarak kabul etmek, hiç tereddüt etmeden nefsinin milletinin ali menfaatleri için kurban etmek, yeri geldiğinde ölüm tehlikesi durumunda bile gülerken hayata veda etmek gibi İslâm ahlâkının temel erdemlerinin onların hayat biçimi olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Mehmet Âkif, yaşadığı dönemin sorunlarının temelinde iddia edildiği gibi kendi kültürümüz ve medeniyetimizin olmadığını savunmakta ve çöküşün nedenini daha çok cehalete ve tembelliğe bağlamaktadır.

Âkif, ahlâkî faziletlerin tutum ve davranışlara kamil manada yansımaları ve kalıcı olması için ihtiyaç duyulan nedenler üzerinde de düşünmüş ve erdemlerin etkin, kalıcı olarak yaşanmasının yollarını aramıştır. Bunun en etkin nedenini Allah inancı ve Allah korkusu olarak tespit etmiştir. Şair, marifet ve faziletin mutlaka Allah inancı, Allah korkusu ve ahiret inancı ile desteklenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Allah inancı olmayan ve ahirette hesap verme endişesi taşımayan insanın her an reziletlerle meyledebileceğini ve insana yakışmayan tutum ve davranış sergileyebileceğini şiirinde şöyle anlatmaktadır:

121

“Ne irfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır;
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.
Yüreklerden çekilmiş farzedilsin havfı Yezdan’ın...
Ne irfanın kalır te’sîri kat’iyyen, ne vicdanın.
Hayat artık behimîdir... Hayır ondan da alçaktır;
Ya hayvan bağlıdır fıtratla, insan hürr-i mutlaktr.”⁵⁹

İdeal insanı, hem madden hem manen terakki etmiş, Allah ve ahiret inancı olan, marifet, fazilet, vicdan ve aklın rehberliğinde ahlâkî değerleri yetkin, fen ve teknolojiye istifade edebilen kimse olarak tanımlayan Âkif, şiirinde bu tipolojiyi “Asım” diye sembolize etmiştir. Ülkeyi içinde bulunduğu buhran ve çöküşten kurtaracak bu genç prototipi ile ilgili şiirlerini Sebülürreşad’da yayınlamış ve 1924 yılında tamamlamıştır. Şairin yaşadığı dönemde idealize edilen insan tipolojisi materyalist ve pozitivist akımların etkilediği ve yönlendirdiği insan tipidir. Bu düşünce biçiminde asıl olan sadece maddenin ve insanın maddi yönünün önemsenmesi ve

⁵⁸ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 145.

⁵⁹ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 249.

geliştirilmesidir. Âkif ise bu akıma alternatif olarak hem madden hem manen iyi yetişmiş, marifet, fazilet ehli, bilgi sahibi, iffetli, namuslu, yüreği vatan sevgisi ile dolu, değerleri için canını verebilecek “Asım” ismini verdiği bir gençlik projesi inşa etmiştir. Şair, ruhen ve bedenen güçlü bu neslin ülkenin geleceğinde söz sahibi olmasını istiyordu. Çünkü bu nesil güçlü, adil, haksızlığa rızası olmayan, iffetli, çalışkan, bilgili, edepli, vatansever, dindar, kahraman, hakperest, gücünü ve yeteneklerini kendi çıkarları yerine devleti, milleti, ülkesi ve toplumun yararı, kalkınması ve geleceği için kullanır.⁶⁰ Örnek genç nesli sembolize eden “Asım” Âkif’in zihninde dört başı mamur, irfan sahibi, hem zihnen hem bedenen zinde, güreşte kimsenin yenemeyeceği güçlü bir pehlivan, ince ruhlu, yardıma muhtaç insanlara yardım eden, çevresinde yaşanan olaylara kayıtsız kalmayan, onurlu, zulme karşı duran ve mücadele eden, ilim, fazilet sahibi, tarihini bilen, sadece konuşan değil eylem adamı olup iş yapan, hisli, kahraman bir gençtir.⁶¹

Âkif şiirlerinde bireye yönelik ahlâk ölçülerinden söz ettiği gibi toplumsal çöküşü durdurmak ve kalkınmayı sağlamak için toplumun ihtiyaç duyduğu ahlâkî ölçülerden de söz etmiştir. Ona göre hem bireyin hem de toplumun düzenli ve huzurlu yaşamı için zorunlu ahlâk ilkelerinin başında adalet gelmektedir. Çünkü adaletin hakim olduğu, hakkaniyetle tatbik edildiği toplumlarda insani ilişkiler daha sağlıklı ve içten iken, onun yokluğu ve eksik uygulanışı sosyal ilişkilerin bozulmasına ve buhranların oluşmasına sebep olmaktadır. Şair bu yüzden adalet erdemini çok önemsemektedir. Adil bir yönetici ve yönetim, liyakat ve ehliyete önem verir, hak edenin hakkını almasını sağlar, insanlar arasında her ne sebeple olursa olsun ayrımcılık yapmaz, halkını hor görmez, küçümsemez, ezmez. Adaletin olmadığı yerde ise bu faziletler rezilete dönüşür. O hem bireysel hem de toplumsal adaletsizlik ve haksızlıklarla inancı ve karakteri gereği mücadele etmekten çekinmemiştir. Âkif çok bilinen bir şiirinde bunu şöyle dile getirmiştir:

“Zulmü alkışlayamam, zâlimi aslâ sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem...
Üç buçuk soysuzun ardında zağarlık yapamam;
Hele hak nâmına haksızlığa ölsem tapamam.
Adam aldırırmda geç git, diyemem, aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.

⁶⁰ Mehmet Kaplan, “Âkif Açık Oturumu”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Mehmet Âkif Özel Sayısı, (İstanbul: 1983), 27.

⁶¹ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 332; 335; 355; 354.

Zâlimin hasmıyım amma severim mazlumunu...⁶²

Âkif'in yaşadığı tecrübe ile vardığı sonuç şiirinde de ifade ettiği gibi toplumda iki sınıf insanın var olduğudur. Bunlardan biri yasaları kolayca çiğneyen, kanun kural tanımayan, güçlü ve istediğini alan sınıf, diğeri ise haklı olduğu halde hakkını alamayan mazlum, fakir, güçsüz insanlardır. Düşünür mazlumun yanında zalimin ise hasmı olduğunu söyleyerek yine inancının ve karakterinin gereğini yapmıştır. O, güçlü insanlara yalakalık yapıp onlara güler yüz, ilgi alaka gösterip mazlum ve fakirlerin yüzüne bakmayanları da eleştirip yermektedir. Hatta o, adaletsizlik ve haksızlığa karşı durmanın, zalime, güçlüye karşı mazlumunu, garibi, güçsüzünü desteklemenin en büyük kahramanlık olduğunu söylemektedir.

“Haklı, haksız diye taksimi kim etmiş ki kabul?
Bu cihan baksana, baştan başa: âkil, me’kûl.
Kuvvetin sırtını kimmiş, göreyim okşamayan?
Ne zaman altta kalırsan, o zaman derdine yan!”⁶³

Âkif'in yaşadığı dönemde gördüğü ve ahlâken yanlış bulduğu hususlardan biri de güçlüünün sırtının sıvazlanıp, kimsesizin mağdur edilmesidir. Mazlumun desteklenip hakkının savunulmasını kahramanlık olarak değerlendirmekte ve şiirinde durumu şöyle dile getirmektedir:

123

“Bir adam dursa da bir zalim imamın yüzüne,
Adli emretse, bu zalimde onun hak sözüne,
İnkıyâd eyleyecek yerde tutup kıysa ona,
O mücâhid yazılır ta şühedânın başına.”⁶⁴

Anlaşıldığı üzere adaleti, hakkı savunurken hayatını kaybeden kişiyi şehitlerin reisi olarak değerlendirmektedir. Adaletin tecellisinde eşitlikten ayrılmamak onun temel ilkelerindedir. Adalet, birlik ve beraberliğin teminatıdır. Birliğin tesis edilemediği toplumlarda başarı, kalkınma, huzur olmaz. Halkın adalet peşinde koştuğu bir durumda keyfi ve şahsi uygulamaların kabul edilemeyeceğini şiirinde ifade etmiştir.

“Heybe sırtında “adalet” dilenirken millet,
Müsterîh olmanın imkânı mı var, insaf et?”⁶⁵

⁶² Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 332.

⁶³ Necmettin Turinay, *İstiklal Marşı'nın 100. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Şiir Külliyyatı Safahat* (Ankara: TBMM Yayınları, 2021), 793.

⁶⁴ Turinay, *Safahat*, 784.

⁶⁵ Turinay, *Safahat*, 762.

Adalet konusuna hassasiyetle şiirlerinde yer verdiği görülen Âkif, adaletin timsali olarak kabul edilen Hz. Ömer'den örnekler vermiş ve yaşadığı toplumda gözlemlediği, adam kayırma, rüşvet, servet düşkünlüğü ve hastalığı, maddenin manayı unutturduğu insanların çokluğu, dalkavukluk, edep ve hayanın önemini yitirdiği, iyi gün dostu insanların varlığını rahatça sürdürdüğü, ahlâkî bozulmanın her geçen gün yaygınlaştığı bu toplumu geri gelmesi mümkün olsa Hz. Ömer'in bile düzeltmeyeceğini söylemiştir.

“Evet, adaleti “mutlak” hayal edersen eğer,
Ömer değil ya ne olsan bırak ki hepsi heder!
Beşer, adaleti “mutlak” tahayyül ederse,
Görür ümidini mahkûm her zaman ye’se”⁶⁶

Şairin ahlâk felsefesinin merkezinde yer alan önemli bir erdemde birlik beraberliktir. O, milletlerin devamını birlik-beraberlik, kardeşlik duygularının sağlamlığına bağlamaktadır. İnsanlık tarihi bize göstermektedir ki içerde birliği sağlayan, dayanışma ve yardımlaşmanın yetkin bir şekilde gerçekleştiği toplumlar tarih sahnesinde daha uzun, etkili ve kalıcı olmuşlardır. Âkif'in konuyu önemsemesinde yaşadığı dönemin siyasî, toplumsal, kültürel bölünmüşlüğü yanında İslâm'ın kaynaklarında meselenin ciddi şekilde ele alınmasının da etkisi vardır. Gerek Kur'ân'ı Kerîm⁶⁷ gerekse peygamberimizin hadislerinde konuyla ilgili uyarılar ve tavsiyeler bulunmaktadır. Âkif yazdığı şiirlerinde konuyu sıklıkla ele almış ve insanlara hep birlik beraberlik mesajı vermiştir. Kavmiyetçiliği, tefrikanın nedenlerinden biri olarak gören şair, birlik beraberlikten uzaklaşmayı ise Allah'tan uzaklaşmak olarak değerlendirmiş ve insanları uyarmayı ihmal etmemiştir.⁶⁸ Birliği bozmanın toplumsal zaafa yol açacağını Kur'ân'ı Kerîm'deki ayete⁶⁹ dayanarak yazdığı şiirinde açıkça söylemiştir:

“Sen! Ben! Desin efrâd, aradan vahdeti kaldır;
Milletler için işte kıyamet o zamandır.
Mâzilere in, mahşer-i edvârı bütün gez:
Kânûn-i İlâhî, göreceksin ki, değişmez.
Ey zâir-i âvâre, işittin ya! Demek ki:
Birmiş bütün ümmetlerin esbâb-ı helâki.
Vahdetten eser yok bir avuç halkın içinde!

⁶⁶ Turinay, *Safahat*, 426.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/103.

⁶⁸ Turinay, *Safahat*, 842; 593, 645.

⁶⁹ Enfal 8/46.

Post üstüne hem kavgaların hepsi nihâyet;
 Hâlâ mı boğuşmak? Bu ne gaflet, ne rezâlet!
 Hürriyyeti aldık! Dediler, gaybe inandık;
 Eyvâh, bu bâzîçede bizler yine yandık!
 Cem'iyete bir fırka dedik, tefrika çıktı;
 Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı.”⁷⁰

Tefrikanın, sen ben davası gütmenin toplumsal düzen, huzur ve kalkınmanın önündeki en büyük engel olduğunu ileri süren düşünür, birlikten uzaklaşmanın milletler için kıyamet anlamı taşıdığını ve bütün milletlerin helak sebebi olduğunu söylemektedir. Düşmanın, topu ile bile yıkamayacağı milleti tanımlarken en belirgin özellik olarak birlik içinde yüreklerin vurmasını göstermektedir.

“Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;
 Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.”
 Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan.
 Müslüman, fırka belâsıyla zebun bir kavmi,
 Medeni Avrupa üç lokma edip yutmaz mı?”⁷¹

Şaire göre yürekler toplu vurmaz, milli, manevi değerlerin etrafında samimi birliktelik tesis edilmezse, o milleti, düşmanın bölüp, parçalayıp yutacağını Fas, Tunus, Cezayir, İran örneklerinde görebiliriz. Safahat'ın 'Süleymaniye Kürsüsünde' bölümünde mümini inciten bir dikenin verdiği acıyı duymayan müminlerden, Nebinin ruhunun davacı olacağını söylemektedir.⁷² Bu sahiplenme düşüncesi onun inancının yanında arkadaşlık ve dostluk anlayışı ile de ilgilidir. Dostluğa önem veren şairde vefa esastır. Öyle ki dostlarına verdiği değerden dolayı onlarda gördüğü ve değerleriyle uyuşmayan hallerine bile katlanırdı. Neyzen Tevfik ile olan dostluğu buna örnektir. İçkiyi bütün uğraşlarına rağmen bırakamayan Neyzen Tevfik ve “*Ashab'dan sonra en sevdiğim kişi*” dediği Babanzâde, onun en çok sevdiği, sohbet etmekten ve beraber vakit geçirmekten mutlu olduğu dostları arasında idiler.⁷³ Vefa gibi değer verdiği bir diğer ahlâkî erdem de dürüstlüktür. Dinin önemseydiği ve ahlâkın temel erdemi olarak kabul ettiği dürüstlüğü düşünür de aynı hassasiyetle ele almış ve kişiliği ile özdeşleştirmiştir. Âkif, dinin, imanın ve ahlâkın temelini doğruluk

⁷⁰ Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 386-387.

⁷¹ Turinay, *Safahat*, 514; Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 152.

⁷² Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 152-153.

⁷³ Selman Yaşar, “Mehmet Âkif ve Neyzen Tevfik”, *1. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu* (Burdur: Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2008), 2/721.

olduğunu düşünmektedir. O, muhatap kırılıp incinecek diye doğrudan ayrılmayı kabul etmemekte ve dürüstlüğü kişinin söz ve eylemleri arasındaki uyum olarak tanımlamaktadır. Toplumun maddi manevi gelişmesini, huzur ve güvenini doğruluk kavramına bağlamaktadır.⁷⁴ Doğruluğun yokluğu ikiyüzlülüğü, yalancılığı, münafıklığı, güvensizliği doğurmakta ve bütün bunlarda toplumun ifsadına vesile olmaktadır.

Temel ahlâkî değerler arasında yer alan sabır kavramı da Âkif'in ahlâk felsefesinde önemli bir yer tutmaktadır. Kendi özel hayatında mücadele etmek zorunda kaldığı sorunlar gibi yaşadığı dönemde ülkenin yüzleştiği sorunlarda onun sık sık sabır kavramına şiirlerinde yer vermesine vesile olmuştur. Çocuk denilebilecek yaşta babasını kaybetmesi, evlerinin yanması ve maddi sıkıntılar yaşaması onun gelecekle ilgili bazı planlarından vazgeçmesine sebep oldu. Sıkıntının boyutunun büyüklüğü okul değişikliği yapmak zorunda kalmasından da anlaşılmaktadır. Gerek özel gerekse toplumsal yaşamda karşılaştığı sorunlarla mücadelede onun en çok sığındığı erdem sabır olmuştur. O olumsuzluklar karşısında bahane ve suçlu aramak yerine ne yapılabilir, ne yapabilirim yaklaşımını seçmiş ve herkesin uyanmasını, mücadele etmesini ve çözüm aramasını tavsiye etmiştir. Yanlış anlaşılan sabır, tevekkül ve kader konularına değinmiş ve dini hurafeden arındırmak için mücadele etmiştir. Çünkü o dinin yanlış anlaşılmasının çözümlerinin, çöküşlerin, yozlaşmaların, yıkılmaların temel nedenler arasında olduğunu söylemektedir:

“Demek İslâm'ın ancak namı kalmış Müslümanlarda,
Bu yüzdenmiş demek hüsrân-ı millî son zamanlarda.
Eğer çiğnenmek isterseler seylâbı eyyama;
Rücû etsinler artık Müslümanlar Sadr-ı İslâm'a.”⁷⁵

Bu yüzden Âkif, şiirlerinde sabrı, Kur'ân'ın dediği gibi anlamlandırmıştır.

“İş bitti. Sebatın sonu yoktur. deme, yılma.
Ey millet-i merhume, sakın ye'se kapılma.⁷⁶
Hüda rızası için ey mücâhidîn-i kirâm!
Sebatı kesmeyiniz, çünkü, sade sizde ümid;
Dönerseniz ebediyyen söner gider Tevhid,⁷⁷

⁷⁴ Turinay, *Safahat*, 728, 586, 506.

⁷⁵ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Sentez Neşriyat, 1990), 300; İsmail L. Çakan, “Babanzâde Ahmed Naim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/375-376.

⁷⁶ Turinay, *Safahat*, 553.

⁷⁷ Turinay, *Safahat*, 696.

Harifân-ı aşka, en evvel gerek
Tevekkül, tahammül, sebat eylemek."⁷⁸

Olumsuzluklar karşısında ümit var olmak, yılmamak, karamsarlığa düşmemek, mücadele etmek onun sabır anlayışının ana unsurlarıdır. Haksızlığa karşı susmamak, hakkı savunmak, gördüğü haksızlığı düzeltmek, yumuşak başlılığın uysal koyun olmak anlamına gelmediği, kanayan yarayı dindirmek için gerekirse bedel ödemek de onun sabır kavramına yüklediği anlamlar arasında yer almaktadır.⁷⁹ Şairin sabır anlayışının toplumun genel kabulüne çok uymadığı anlaşılmaktadır. Düşünürün daha çok aktif, gayrete dayalı bir sabır ve tevekkül anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Âkif Kur'ân'ı Kerîm'in Âl-i İmrân suresinin son ayetinde (3/200) geçen sabır kelimesini tahlil ettiği şiirinde sabır nedir diye sormakta ve Müslümanların kavramın anlamına bile vakıf olmadığını söylemektedir. Toplumun sabra "katlanılmayacak şeylere bile katlanmak" anlamı verdiğini, mesela, zelim olmaya, hakaret görmeye, dövülmeye, sövülmeye, insaniyetimizi lekeleyecek her musibete katlanmaya sabır dediğini söyleyen Âkif, bu anlayışın Kur'ân'ın sabır anlayışı ile örtüşmediğini ifade etmektedir. Çünkü Kur'ân sabrı katlanmak değil 'göğüs germek' olarak tanımlanmaktadır. Katlanılmayacak acılara katlanmak zorunda kalmamak için öncesinde her türlü şiddete, zulme, belaya mertçe, insanca göğüs germektir sabır. Allah yolunda, hak yolunda, vatan millet uğruna malını, canını, rahatını, uykusunu feda etmektir sabır. Bu zahmetlere katlanmadan miskin miskin oturarak, başına gelecek belalara 'Kader böyle imiş! Tahammül etmeli' diye huzura çalışmak hiçbir şekilde sabır ile açıklanamaz.⁸⁰ Düşünür öğretisinde yer alan sabırla, aktif, üreten, çözüm bulan, tedbir alan, bir zihinsel yapıyı ve eylem içeren bir anlayışı kastetmektedir. Katlanmak, tahammül anlamındaki sabrı aklî, vicdanî ve Kur'ân'î bulmamaktadır.

Sonuç

Ahlâk felsefesi ile ilgili görüşlerini tespit edip değerlendirmeye gayret ettiğimiz Âkif, yaşadığı dönemin, parçası olduğu toplumun ve Müslümanların yüzleştiği, çözüm aradığı problemleri kendine dert edinen bir mütefekkindir. Küçük yaştan itibaren aldığı din eğitimi ile yetinmeyip daha sonraki eğitim hayatında modern ilimlere de vakıf olması, onun çok

⁷⁸ Turinay, *Safahat*, 218.

⁷⁹ Turinay, *Safahat*, 763.

⁸⁰ Ersoy, "Tefsiri Şerif", *Sebilürreşad*, 9/223. (19 Aralık 1912), 261-262; Abdülkerim Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu, *Mehmet Âkif'in Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 82-83, 53, 64-65.

yönlü bir kişiliğe sahip olmasını sağlamıştır. Devletlerarası seyahatlerde yaptığı isabetli gözlemlerin de etkisiyle çok yönlülüğü güçlenmiş ve doğu-batı toplum değerlendirmelerinde çağdaşı olan düşünürlerle göre daha tutarlı, rasyonel, objektif ve kapsayıcı tutum ve davranış içinde olmuştur. Çünkü bu değerlendirmelerde genel olarak doğu-batı medeniyetlerinden biri yüceltilmekte ve diğeri aşağılanmaktadır. Batı medeniyetini yüceltenler genellikle doğu toplumlarının din yüzünden geride kaldığını ileri sürüyorlardı. Doğu toplumlarını savunanlar ise dinin geri kalma nedeni olmadığını ispat etmeye çalışıyorlardı. Bu yanlı ve önyargılı değerlendirmelerde eksik olan taraf farklı yönlerin görülmeyip, tek taraflı değerlendirme yapılması idi. İşte şairi farklı kılan yönü ise çağdaşlarının aksine meseleleri ve her iki dünyayı tek düze değil çok yönlü bir şekilde değerlendirebilmesidir. Âkif, Müslümanların felsefe ve bilim alanlarında parlak geçmişine dikkat çekmiş ve batılı düşünürler tarafından taklit edildiğine vurgu yapmıştır. Batının Ortaçağ karanlığından çıkmasında doğu medeniyet ve düşüncesinin katkılarının unutulmamasını hatırlatan düşünür, doğu medeniyetinin bu terakkisinin temel nedenini dinin doğru anlaşılıp, doğru tatbik edilmesine, çöküşün baş sebebini ise dinin yanlış anlaşılmasına ve hatalı uygulamalarına bağlamaktadır. Çözümü ise düşünce ve uygulama bağlamında Sadr-ı İslâm'a rücûda, çalışkan ve ümit var olmakta, birlik-beraberlikte, ihlas-samimiyette, yardımlaşma ve dayanışmada, sabırda, ilim ve fen alanındaki gelişmeleri takip edip onları sahiplenmekte, dürüstlükte bulmaktadır. Batının ilim ve fende büyük gelişmeler kat ettiğini kabul eden Âkif, ahlâkî yaşam konusunda ise çöküş içerisinde olduğunu belirtmektedir. İlim ve fende batının örnek alınmasını öneren şair, ahlâkî erdemler konusunda ise batı medeniyetinden uzak durulması gerektiğini tavsiye etmektedir.

İslâm dünyasının yaşadığı çöküşün çözümünü, marifet ve fazilet ehli olmakta görmektedir. Zor dönemde yaşamasına rağmen milletin mutluluğu, gelişmesi için gayret etmiş, maddi manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Yazdığı Safahat başta olmak üzere İstiklal Marşı gibi eserlerinde milleti çöküşten kurtaracak, onun ruhunu yansıtan çözüm önerileri sunmuştur. Bu önerilerin din, ahlâk, tarihi ve kültürel birikim, ilim, fen gibi değerlerin hepsinden oluştuğu görülmektedir. Ahlâksal değerleri bir milletin ruhu olarak değerlendiren Âkif, bu yüzden sık sık ve önemle ahlâk vurgusu yapmaktadır. Çünkü ahlâkî değerlerini kaybetmek ruhunu kaybetmekle eşdeğerdir. Milletin içinde yaşadığı buhranlı dönemi geride bırakacağına inanan şair, bunu daha önce başarmış bir millet olduğumuzu söyleyerek, bu inanç ve yeteneği köklerimizden, dinimizden aldığımızı ifade

etmektedir. Yeniden diriliş için inanç ilkelerimize, ahlâkî değerlerimize bağlılık şart olup, birlik-beraberlik içerisinde çağın gerektirdiği bilinç ve gayretle, akıl, din ve bilim ekseninde, vatan sevgisi temelinde düzenli ve disiplinli toplumsal bir mücadele ile aynı başarılarla yeniden ulaşılabilir. Âkif'in yaptığı sosyolojik tespitlerin pek çoğu günümüz içinde geçerlidir. Doğu-Batı denkleminde hala aynı mücadelenin verildiğini, benzer düşüncelerin varlığını devam ettirdiğini, özellikle dinin bazı temel kavramlarının yanlış anlaşılmasına binaen yaşanan olumsuz vakıaların geçerliliğini koruduğunu, onun 'hakiki İslâm', 'hakiki dindarlık' vurgusunun günümüzde de önemini ve güncelliğini koruduğunu ifade edebiliriz. Aramızdan ayrıralı nerdeyse bir asır olmasına rağmen şikâyetlerin benzerliği ve çözüm önerilerinin geçerliliğini koruması da onun sosyolojik tahlil ve gözlemlerinin ne kadar isabetli ve zamanüstü olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim-Abdülkadiroğlu, Nuran. *Mehmet Âkif'in Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: yy. 1970.
- Barut, Yaşar. "Mehmet Âkif Safahat Adlı Eserinde Eğitim ve Kültür". *I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Gökay Yıldız vd., Burdur: Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2008, 2/817.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler sözlüğü*. İstanbul: 1979, 208-212.
- Cirhinlioğlu, Zafer-Tektaş, Musa. "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Sosyolojik Temalar". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2019 7(1), (99-109).
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Çağrı, Mustafa. *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1991.
- Çakan, İsmail L. "Babanzâde Ahmed Naim". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1991. 130
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Çuhadar, Cengiz-Coşar Hakan. "Ahlâk ve Temel Ahlâkî Kavramlar". *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *İstiklal Şairi Mehmet Âkif Ersoy*. İstanbul: İski Yayınları, 2002.
- el-Hüseyn, Seyyit Süleyman. *Vasiyetname-i Hüseyini*. İstanbul: yy. 1333.
- Erdem, Hüsameddin. *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*. Konya: 1996.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: yy. 1977.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. İstanbul: Sentez Neşriyat, 1990.
- Ersoy, Mehmet Âkif. "Tefsiri Şerif". *Sebilürreşad* 9/223, 1912.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. haz. Hüseyin Su-Abdurrahim Karadeniz. İstanbul: Hece Yayınları, 2009.
- Gürtaş, Ahmet. *Atatürk ve Din Eğitimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- İmamoglu, A. Vahit. *Bir İman ve Aksiyon Adamı Mehmet Âkif*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1997.
- Kabaklı, Ahmet. *Mehmet Âkif*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008.
- Kayhan, Mustafa. *Mehmed Âkif'in Eserlerinde Kur'ân ve Tefsir*. Gümüşhane: Üniversite Yayınları, 2022.
- Koçi Bey Risalesi*, sad. Zuhuri Danişmend. İstanbul: yy. 1972.
- Kumsar, İsmail Alper. *Safahat'ta Özlü Sözler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 218.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Mehmet Âkif*. İstanbul: Timaş Yayınları, ty.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayreddin Karaman vd., Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Meriç, Ümit. *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: yy. 1979. ——— 131
- Okay, M. Orhan-Düzdağ, M. Ertuğrul. "Mehmet Âkif Ersoy". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/432-439. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özgürel, Emine Özde. "Mehmet Âkif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinde Batı Medeniyetini Olumlayıcı Yaklaşımlar". *Gazi Türkiyat* (15) 2014.
- Özyurt, Cevat. "Mehmet Akif in Şiirlerinde Doğu Batı Gelenek ve Modernlik," *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Balıkesir, 261-280, 2011.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*. İstanbul: yy. ty.
- Şimşek, Selami. *Mehmed Âkif ve Tasavvuf*. İstanbul: Buhara Yayınları, 2019.
- Taşdelen, Vefa. "Safahat'ın Felsefi Yapısı". *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*. Mehmet Âkif Özel Sayısı. 12 (133), 2008.
- Topçu, Nureddin. *Garbın İlim Zihniyeti ve Ahlâk Görüşü*. İstanbul: yy. 1959.
- Truçi, Betim. *Mehmet Âkif Ersoy'un Ahlâk Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: yy. 1969.
- Turhan, Mümtaz. *Garblulaşmanın Neresindeyiz*. İstanbul: yy. 1967.

- Turinay, Necmettin. *İstiklal Marşı'nın 100. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Şiir Külliyyatı Safahat*. Ankara: TBMM Yayınları, 2021.
- Ulaş, Sarp Erk. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Uysal, Enver. "Mehmet Âkif Ersoy'un Ahlâk Anlayışı". *Mehmet Âkif'i Anlamak*. ed. Alev S. Uğurlu-Selçuk Kırılı. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 2021.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri". *AİFD* 11/27-30, Ankara, 1963.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: yy. 1966.
- Yaşar, Selman. "Mehmet Âkif ve Neyzen Tevfik". *1. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyum*. Burdur: Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Yetiş, Kazım. *Bir Mustarip Mehmet Âkif Ersoy*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Yılmaz, M. Necip. "Marifet-Fazilet İlişkisi Bağlamında Mehmet Âkif'in Ahlâk Anlayışı". ed. Asife Ünal. *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*. Bartın Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Yayını, 2015.
- Yücekök, Ahmet. *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: yy. 1976.